ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇيغۇر ئاكادېمىيسى
كۈچ ـ قۇۋۋەت بىلىمدىندۇر، سائادەت ئىلىمدىندۇر.
Güç - Kuvvet Bilimdendir, Saadet İlimdendir.

بىر ئەسىر كۆمۈكتە ياتقان «شاھنامە»

يوللىغۇچى: ئاكادېمىيە يوللانغان ۋاقتى: 2016- يىل 04- يانۋار ئورنى: ئۇمۇمى، تارىختىن تامچە

ULY gha aylandurup körüsh USY gha aylandurup körüsh UEY gha aylandurup körüsh

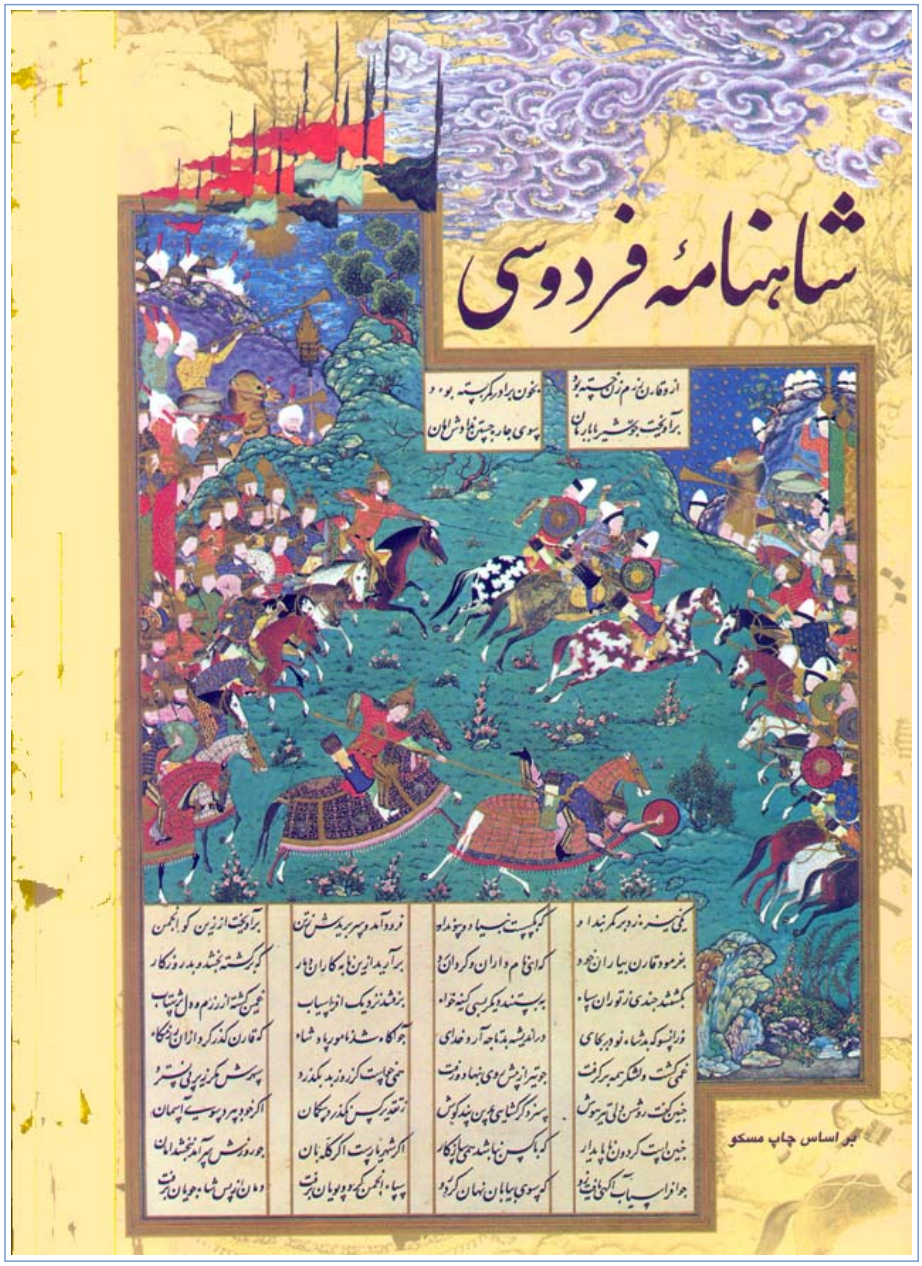

ئالىمجان تىلۋالدى

يېقىندا ئاۋىزوۋ نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ئىنستىتۇتى مۇدىرىنىڭ ئورۇنباسارى ئاق يېگىت ئەلىبكوۋ بۆلىمىمىزگە كىرىپ كەلدى. ئۇ ماڭا ئىنستىتۇت نامىدىن بىركىتاپقا تەقرىز يېزىش لازىملىغىنى تاپشۇرۇپ، شۇ توغرىلىق قىسقىچە ئۇچۇر يېزىلغان بىر پارچە ۋاراقنى تاپشۇرۇپ چىقىپ كەتتى. دەسلەپ مەن بۇنى ئادەتتىكى بىر ئىش دەپ چۈشەندىم. ئەمما ئاخبارات ۋاسىتىلىرىنى قولۇمغا ئېلىشىم بىلەنلا، خەلقىمىزنى يەنە بىر قېتىملىق كۈتۈپ تۇرغانلىغىنى ھىس قىلدىم. چۈنكى سۆز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق [illegible]ندىلىرىنىڭ بىرى قەلەندەرنىڭ «شاھنامە» داستانى توغرىلىق تەقرىز يېزىشى ھەققىدە بولۇۋاتىتۇ. 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇق ۋەكىلى قەلەندەر11-[illegible]ردىكى پارس-تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ«شاھنامە»سىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئىكەن... ئەمما بۇ نەق تەرجىمە ئەسەرمۇيىاكى يېڭىچە بىر شەرھىمۇ، بۇ توغرىلىق ھازىرچە بىر نېمە ئېيتىش قىيىن، ئۇنى ۋاقىت كۆرسىتىدۇ. ئەگەر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قول يازمىلارنى كۆچۈرۈشتە

ياكى تەرجىمەقىلىشتا ئەركىن ۋە ئىجادىي ياندىشىش ئەنئەنىلىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنى ھېساپقائالساق، ئۇ چاغدا ماڭا ئالاھىدە بىر داستان توغرىلىق تەقرىز يېزىش ۋەزىپىسىنىڭ يۈكلەنگەنلىگىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. قىسقىسى، مەن ئىنتايىن ھاياجانلىنىش ئىلكىدە سالمىغى 7 كىلوگرامغا يېقىن بولغان 1042 بەتلىك چوڭ كىتاپنى قولۇمغائالدىم.

ئۇمۇمەن، ئۇيغۇر شائىرىنىڭ بۇ داستاننى كۆزدىن كەچۈرۈش جەريانىدا خېلى مەلۇماتلارغا ئىگەبولدۇم. مەزكۇر ئەسەرنى 1921- يىلى باي ئوغلى ئىسىملىق كىشى قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي كىتاپخانىسىغا تاپشۇرۇپتۇ. دېمەك، بۇ مەشھۇر ئەسەركىتاپخانىغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆتكەن يۈز يىلنى ھېساپقا ئالغاندا، ئۈچ ئەسىرداۋامىدا كۆمۈكتە ياتتى دېگەن سۆز. ئېچىنارلىق يېرى، مەزكۇر داستان بىزنىڭ ئالىم-تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ دىققەت-نەزىرىدىن سىرت قالغان. ئەگەر بىز داستاننىڭ مىللىي كىتاپخانىغا تاپشۇرۇلغان ۋاقتىنى نەزەردە تۇتساق، ئۇ چاغدا 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي-سىياسىي ۋاقىئەلەر كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇخەلقىمىزنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى ۋە مىللىي تەئەللۇقلۇغىنى ئېنىقلاپ، يېڭى بىردەۋىرگە قەدەم تاشلىغان پەيتى ئېدى. نەق موشۇ دەۋىردە قەلەندەرنىڭ «شاھنامىسى» تېپىلغان ئىكەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مىللىي دۇردانىلىرىمىز بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تېپىلىۋاتىدۇ. شۇلارنىڭ بىرى تۇۋا تەۋەسىدە تېپىلغان پورباجىن. ئۇ خەلقىمىزنىڭ شان-شۆھرىتىنى ئاشۇردى. ئۆز ۋاقتىدا مەن تۇۋا جۇمھۇرىيىتىنىڭ تىررىتورىيەسىدەقەدىمىي ئۇيغۇر خاقانلىغىغا ئائىت يەنە بەش شەھەرنىڭ توپا ئاستىدا ياتقانلىغىنى روسىيە دۆلىتىنىڭ شۇ چاغدىكى پەۋقۇلادە ۋەزىيەتلەر مىنىسترى سىرگەي شويگۇنىڭ لەۋزىدىن ئاڭلىغان ئىدىم. دىمەك، كېلەچەكتە خەلقىمىزنىڭ شان-شۆھرىتىنىڭ تېخىمۇكۆتىرىلىدىغانلىقىغا ئۈمۈت ئارتىمىز. ئەڭ مۇھىمى، بۇيۇك تارىخىمىزغا ئائىت ئاسارە-ئەتىقىلىرىمىزنىڭ، يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ قەدىر-قىممىتىنى چۈشىنىپ، ئۇلارنى ئاممىۋىي ئۈگىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا ئىنتىلساقلا بولغىنى.

ئەندى«شاھنامىنىڭ» ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىگە كېلىدىغان بولساق، ئۇنى قازاق خەلقىدىن يېتىلىپ چىققان كۆرنەكلىك شەرىقشۇناس ئالىم، ھەلى مەرھۇم [illegible]مەدرەھىمىيارمۇھەمەدوۋ ئۇزاق ۋاقىت تەتقىق قىلغان ئىكەن. ئامما نامەلۇم سەۋەپلەر تۈپەيلى،ئالىمنىڭ ماقالىلىرى نەشىر قىلىنمىغان. ۋاقىت ئۆتۈپ بۇ ئەسەر تاجىك [illegible]لىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بىردىن جەلىپ قىلغان. نەتىجىدە قازاقستان مىللىي كىتاپخانىسىنىڭ باش مۇدىرى گۇلىسا بالابەكوۋا قەلەندەرنىڭ ئۇيغۇر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئىسىر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تىلىدىكى«شاھنامىسى»نى تەۋەررۈك ئەسەرلەر قاتاردا يۇنسكو(ب د ت مائارىپ، ئىلىم-پەن،مەدەنىيەت تەشكىلاتى)نىڭ «دۇنيا خاتىرىسى»تىزىمىغا كىرگۈزۈشنى قارار قىلغان.مانا شۇ قارارنى مەن م.ئاۋىزوۋ نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ئىنستىتۇتى نامىدىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ، پىكىر يوللىدىم. بۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىشىمنىڭ سەۋەبى، ئۇزۇن ئەسىرلەر بويى كۆمۈكتە ياتقان نادىر ئەسەرنىڭ ئاممۇيىلىشىشى ئۆچۈن مىسالدەك بولسىمۇ ئۇلۇش قوشقانلىغىمنى ۋە ۋۇجۇدۇمدا پارتىلغان مىللىي ھىسسىياتىمنى يوشۇرالمىدىم.

خۇللەس،قەلەندەر دېگەن كىم؟ ئۇ ھەققىدە بىز نىمە بىلىمىز؟

يۇقۇرىداقەيت قىلىنغان قول يازمىدىن قەلەندەرنىڭ شاخ ھىجران نىزامىددىن غوجا ئوغلى ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇ مەزكۇر «شاھنامىنى» دانىيال غوجىنىڭ ئوغلى ياقۇپ غوجا جاھانىنىڭ بۇيرۇتمىسى بىلەن يازغانلىغىنى بىلىمىز. نەق موشۇنداق مەلۇمات 18-ئەسىر ئۇيغۇرنامايەندىسى مۇھەممەت سادىق قەشقەرىينىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» ئەسىرىدىمۇ بار.

ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھەققىدە دەسلەپكى مەلۇماتنى ئاتاقلىق شائىرىمىز تىيىپجان ئىلىيوۋئۇلان قىلغان ئىكەن. ئەندى ئۇنى كېڭەش ئىنتىپاقى ئۇيغۇرلىرىغا دەسلەپكى قېتىم تونۇشتۇرغان بولسا ئاتاقلىق ئەدەبىياتشۇناس ئالىم، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى، مەرھۇم ساۋۇت مولالاۋۇدوۋدۇر. ئەمما، ئالىمنىڭ «18- ئەسىر ئۇيغۇرشېئىرىيتى» كىتاۋىنى قولغا ئالغاندا، قەلەندەر توغرىلىق مەلۇماتلارنىڭ ئىنتايىن ئاز ئىكەنلىگىگە كۆز يەتكۈزدۇم. شائىرنىڭ تەرجىمەھالى ھەققىدە تامامەن ئاخبارات يوق. ئەمما س.مولالاۋۇدوۋ قەلەندەر شېئىرلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ خوتەن شەھىرىدەتۇغۇلغانلىغىنى تەخمىن قىلغان. ئەندى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى،ئالىم غەيرەتجان ئوسمان قەلەندەرنىڭ شېئىرلىرىغا ئاساسلانغان ھالدا، شائىرنىڭ يۇرتى قەشقەرنىڭ يوپۇرغا ناھىيەسىدىكى قۇندۇز دېگەن يەر دەپ تەخمىن قىلىدۇ. ئەمماكېيىنرەك ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈپ، شائىرنىڭ يۇرتى ئاۋغانستاننىڭ شىمالىدىكى قۇندۇز شەھىرى دېگەن پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەن دەرھال 2005-يىلى ئۇرۇمچى شەھىردە نەشر قىلىنغان بەش تومлۇق «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»نى قولغا ئېلىپ،قەلەندەر توغرىلىق مەلۇماتلارنى ئىزدىدىم. بىراق، نېمىشقىدۇ، ئۇلۇق ئەدىبنىڭ ئىجادىيىتى مەزكۇر چوڭ توپلامدىنمۇ ئالاھىدە ئورۇن ئالماپتۇ.

شۇنداق بولسىمۇ، بىز1908-يىلى تاشكەنت شەھىردە بېسىلغان «شاھنامەئى تۈركي» توغرىسىدا تىلغا ئېلىنغان بەزى ئۇچۇرلاردىن، يۇقۇرىدا قەيت قىلىنغان مەلۇماتلارنى ئالدۇق. بۇ خەۋەرلەرنى ھېسابقا ئالغاندا، بىز شائىر قەلەندەرنىڭ ئاتىسى شاھ-ھىجرانىنىڭ تولۇق ئىسمى شاھمۇھەممەد ئىمىناخۇن ئىبن غوجا نىزامىددىن ئىكەنلىگىگە كۆز يەتكۈزىمىز. دېمەك، ش ئۇئا ر ئالىملىرى ئىمىنجان ئەھمىدى ئۇتۇق بىلەن غەيرەتجان ئوسمانىنىڭ تەكتىلىشچە،«شاھنامەئى تۈركىينىڭ» نۇرغۇنلىغان تەرجىملىرى مەۋجۇت. «شاھنامە»نىڭ تاشكەنتتىكى نۇسخىسىنى ئېيتمىغانىنىڭ ئۆزىدە، ئۇنىڭ ئالمۇتىدىكى نۇسخىسى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى كىتاۋىنىڭ نەق يېرىمى، يەنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان چوڭ بىر تومى. ش ئۇ ا رئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانساق، ئىككىنچى تومنى شاھ-ھىجرانىنىڭ دوستىخامۇخۇن ئىسىملىق شائىر يەكەندە 16 يىل مابايىندا يېزىپ تۈگەتكەن. مەزكۇر كىتاپنىڭ قول يازمىسىنى يەكەنلىك ھەمىتاخۇن دېگەن كىشى ش ئۇ ا ر نىڭ مىراسگاھىغا ھەدىيەقىلغان. دېمەك، 18-ئەسىردە پۈتۈلگەن «شاھنامە تۈركي» ئىككى نەپەر ئۇلۇق ۋەتالانتلىق ئەدىپلەرنىڭ ئۆزاق يىللىق مەھنىتىنىڭ مېۋىسى. تەكتلەپ ئۆتۈش لازىمكى،قەلەندەر يەكەندە ياشىغان شۇ بۇيۇك زات شاھ ھىجرانىنىڭ ئوغلى. دېمەك، ئاتا-بالائىككىسى تەڭدىشى يوق مىللىي غەزىنىنى خەلقىمىزگە ھەدىيە قىلغان ئىكەن. بۇنىڭغاقاراپ، قەلەندەرمۇ يەكەنلىك بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ ئويلىدۇق. ئەمما بىزھازىرچە ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى توغرىسىدا ھېچ قانداق مەلۇماتلارنى تاپالمىدۇق.

ئەندى قەلەندەر ئاتالغۇسىغا كېلىدىغان بولساق، بۇ ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇشى مۇمكىن.مەلۇمكى، 18- ئەسىردە نەقىشبەندى سوپى-دەرۋىشلەر ئوردەنىنىڭ (جامائىتىنىڭ) چېچىلىپ كېتىشىگە باغلىق، ئۇيغۇر جەمىيىتىدە ئاپپاق غوجا رەھبەرلىگىدىكى «ئىشقىيە» ۋەدانىيال غوجا باشچىلىغىدىكى «ئىسھاقىيە» ئوخشاش ئىككى چوڭ گورۇھ پەيدا بولۇپ،ئۇلار ئىدىيەۋي جەھەتتىن بىر-بىرى بىلەن كۈرەشكەن. كېيىنرەك، ئۇ تارىختا ئاقتاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار دەپ نام ئالغان. قەلەندەرگە كېلىدىغان بولساق، ئۇدانىيال غوجىلار ئەۋلادى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان «ئىسھاقىيە» جامائىتىگەئەگەشكەن. مەزكۇر جامائەتنىڭمۇ بىر قانچە دەرۋىشلەر ئوردەنىدىن تەركىپ تاپقانلىغ مەلۇم. ئەينە شۇنداق سوپىلار جامائىتىنىڭ بىرى ئۇيغۇر شائىرىنىڭ ئۆزى تەشكىل قىلغان قەلەندەر ئوردەنى بولۇشى ئېھتىمال ھەم بۇ ھەقتەتتىن يىراق ئەمەس. ئۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەپ، بۈگۈنكى كۈندە پارس-تاجىك ۋە ئۆزبەك ئەدەبىياتىدا قەلەندەرئىسىملىق ئەدىپلەر مەۋجۇت. بۇ ئوردەندىكى دەرۋىشلەر رېئال ھايات ئەۋزەللىكلىرىدىن تولۇغى بىلەن ۋاز كەچكەن بولۇپ، ئۇلار ئەمەلىيەتتە كېچە-كۈندۈز ئىجات قىلىش، قولىيازمىلارنى كۆچىرىش ھەم ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بەنت بولغان. ئۇلار بايلىق توپلىمىغان. مەنۇيي بايلىق – زور بەخت دەپ چۈشەنگەن. بىزنىڭ ئويىمىزچە، كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئەدىپلىرىنىڭ «ئىسھاقىيە» گورۇھىغا توپلىنىشى ئۇتتۇر دانىيال غوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ياقۇب غوجا شاھ جاھان ۋە فۇتۇھىيلارنىڭ تەرەققىي پەرۋەر ھەم چوڭقۇرىسلىم-پاراسەت ئىگىلىرىدىن بولۇپ، زور ئىجتىمائىي-سىياسىي سالماققائېرىشكەنلىگىدىن بولسا كېرەك.

يەنەبىر ھەيران بولارلىق يىرى، دانىيال غوجا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوغلى شاھ جاھان (ئەرشىي)دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە رىۋاجلانغان. بۇ دەۋردەزەللىي، نوبىتىي، خاراباتى، خامۇشاخۇن، شاھ ھىجران، مەشھۇرىي، شائىراخۇن،مۇھەممەت سىدىق قەشقەرىي، گۈمنام ئوخشاش نامايەندىلەر ئىجات قىلىپ، زور شۆھرەت قازانغان.ئەمما ئاپپاق غوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ بىرى بولغان بۇرھانىددىن غوجا «ئىسھاقىيە»دەرۋىشلەر جامائىتىنى بەربات قىلىپ، ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بولغان مەشھۇر شائىرلارئەرشىي، ئۇنىڭ ئوغلى فۇتۇھىينى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇ تۇپەيلى 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك بىر گۈللىنىش دەۋرىگە چوڭ دەخىل يەتكۈزگەن.ئەلۋەتتە،بۇ خىل ئەھۋالدا قەلەندەر، ئۇنىڭ ئاتىسى شاھ ھىجران بىلەن دوستى خامۇشاخۇنىڭ تەغدىرى توغرىلىق مەلۇماتلار يوقاپ كېتىشى تەبىئىي! بەلكىم، ئۇلارمۇ ئاپپاق غوجائەۋلاتلىرى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان پاجىئەلىك ۋاقىئەلەرنىڭ زەردىۋىغا ئۇچرىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھەر ھالدا، غوجىلار دەۋرى تەپرىقىچىلىككە ۋە جاھالەتكە تولغاندەك بىلىنسىمۇ، بىراق ئۇ دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يەنە بىر ئۇلۇغ باسقۇچقا قەدەم قويغانلىغىنى ئۇنتىماي، بۇيۇك ئەدەبىياتىمىز بىلەن پەخىرلىنىشىمىز كېرەك.

بۇئەسەردىن باشقا قەلەندەرنىڭ قەلىمگە 150كە يېقىن غەزەل، 20دىن ئوشۇق مۇخەممەس مەنسۇپ. قەلەندەرنىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى ئەللامە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ بۇيۇك ئەسىرىنى قولغا ئېلىشى، ئۇنى، سۆزسىز، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇق شائىرلىرىنىڭ قاتارىغا قويىدۇ. ئىشەنچىم كاملىكى، ۋاقىت ئۆتۈپ، بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرىنىڭ ئىجادىيىتى دۇنيا ئەدەبىياتىدىمۇ ئالاھىدە ئورۇننى ئېگىلەيدۇ.

ئاپتور: م. ئاۋزوۋ نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ باش ئىلمىي خادىمى، فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى.

ئەسكەرتىش: ئۇيغۇر ئاكادېمىيسى تور بېتىدىكى يازمىلار ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ كۆز-قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تور بېتىمىزدىكى يازمىلارنى مەنبەسىنى ئەسكەرتكەن ھالدا كۆچۈرۈپ كەتكە تارقىتىشقا بولىدۇ.